

Over Zutphen en historische stadsbibliotheken

Willem Frijhoff

Er is minstens één Zutphenees in de geschiedenis geweest wiens werk onder het stof van de geschiedenis vandaan gehaald moet worden stelt Willem Frijhoff in zijn lezing tijdens de presentatie van het boek *Historische stadsbibliotheken in Nederland* op 3 november 2016. Dat was Johannes Lomejer (1636-1699). Een Zutphense sleutelfiguur in kerk, school en boekerij.

Op het eerste gezicht ligt er iets dubbelzinnigs in de aanbieding van een boek over historische stadsbibliotheken in de St. Walburgiskerk te Zutphen. Is de Librije wel een stadsbibliotheek? Sterker nog: hoe staat het vanouds met boeken en leescultuur in Zutphen? Meer dan naar het product ‘boek’ als zodanig, kijkt een cultuurhistoricus graag naar de voorwaarden, de context en de impact van boekproductie en bibliotheekstichtingen. Zutphen blijkt dan een bijzonder geval. Vanouds telt de stad musea en bibliotheken, maar de boekproductie in strikte zin van het woord nam er maar een bescheiden plaats in. Zutphen is eeuwen lang een stad van ambtenaren, juristen, adel en regenten geweest, kortom een stad van bestuurders en doeners die wel veel lazen, maar geen echte intellectuelen waren. Het miste de voedingsbodem voor een volwaardige boekproductie – en wanneer boeken op grote schaal werden geproduceerd, was dat ook weer in de praktische sector: denk aan Thieme en zijn schoolboeken. Maar juist aan de praktische kant van het boekenbedrijf staat de bibliotheek, en daarvan levert Zutphen al vanaf de late middeleeuwen veel mooie voorbeelden, met het boekenbezit van de grote kloosters, zoals het Adamanshuis, het Heer Hendrickshuis, het Rondeel of het Isendoornklooster, de domi-

nicanen en de franciscanen, maar ook van de stedelijke overheid en de St. Walburgiskerk. De fresco’s aan de gewelven van de Broederkerk tonen de grote magisters van de orde nog en leggen getuigenis af van hun geleerdheid. En we zien die liefde voor het woord ook in het gebruikboek, zoals het befaamde Zutphense Liedboek, of de vriendenalbums van gegoede Zutphense dames uit de late zestiende en de zeventiende eeuw die recent in de aandacht zijn komen te staan. Er was een breed geletterd milieu dat boeken, letteren, levenswijsheid en sociabiliteit samenbracht tot een hoogstaande levensstijl.

Als de oudste stad met stadsrecht van Gelre had Zutphen een duidelijk juridische functie ten aanzien van de rest van het gewest. Die weerspiegelt zich tot de dag van vandaag in de rechtbank (al is het voortbestaan daarvan serieus bedreigd). Al in de middeleeuwen was de plaatselijke elite relatief hoog geschoold, mede dank zij de geestelijke stichtingen in de kerken en kapellen (de vicarieën en prebenden) die vaak voor studiedoeleinden werden gebruikt en ook na de Reformatie daarvoor bestemd bleven. Er was al vroeg een grote school, en de dominicanen doceerden filosofie in hun klooster. Later was er een redelijk bloeiende Latijnse school, de basis van alle lokale cultuurproductie, maar de beroemde

school van het nabije Deventer zat Zutphen duidelijk in de weg. Toen de boekdrukkunst zich ontwikkelde, ging die toch in de eerste plaats naar de nieuwe bestuurs- en cultuurcentra. Na een aarzelend begin rond 1500 liet ze Zutphen links liggen totdat enkele immigranten Zutphen begin 17e eeuw weer tot een drukkerscentrum probeerden te maken. Maar Arnhem en Deventer waren sterker; het bleef tobben in Zutphen totdat Thieme twee eeuwen later voor een lange bloei van de Zutphense uitgeverij zorgde. Zutphen greep ook driemaal naast de stichting van een universiteit, in 1580 toen de Opstand de inrichting van de geplande hogeschool onmogelijk maakte; in 1686, bij de te late oprichting van de kwartierlijke illustre school, toen Harderwijk zich reeds als de gewestelijke academie had geprofileerd; en weer een eeuw later in de Franse Tijd, toen de landelijke veeartsenij-school op het 's-Gravenhof niet levensvatbaar bleek.

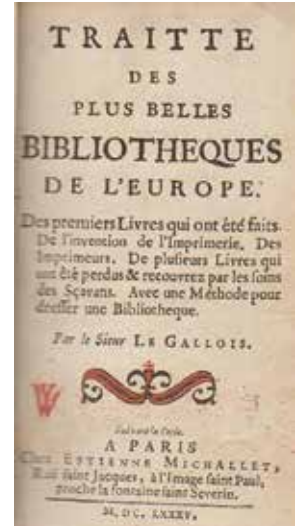
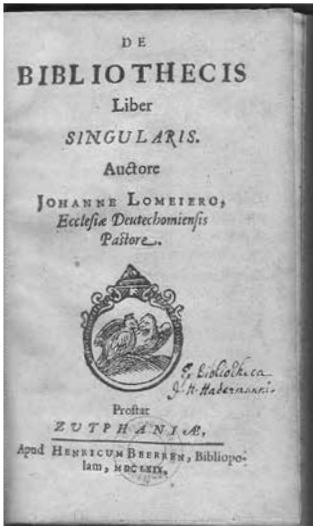
Toch is er minstens één Zutphenees in de geschiedenis geweest wiens werk nauw verbonden is met het thema van de stadsbi-

Ingekleurde tekening van het Wijnhuis en Wijnhuistoren te Zutphen. Links naast het Wijnhuis in de Lange Hofstraat de boekwinkel van Christoffel Lomejer. Abraham van Beerstraten, ca. 1660. (Stedelijk Museum Zutphen)

bliotheken: Johannes Lomejer (1636-1699), predikant van St. Walburgiskerk, rector en later curator van de Latijnse school en, belangrijker nog, bibliothecaris van de Librije, vooral tijdens de moeilijke jaren van de Franse bezetting in 1672-74. Lomejer zat op alle boekhistorische sleutelposities tegelijk: kerk, school en boekerij. Hij verdient de eer te worden erkend als een man die daar ten volle van heeft weten te profiteren om boek en bibliotheek op de intellectuele kaart te zetten. Misschien wel omdat hij zijn vader al aan de pest verloor toen hij nog pas één jaar oud was, en als immigrantenkind onder de hoede van zijn oom Christoffel werd geplaatst.

Oom Christoffel voerde in het commerciële centrum van Zutphen, in de Lange Hofstraat vlak naast het Wijnhuis, namelijk een bloeiende boekhandel. Hij was de officiële uitgever van het Zutphense kwartier, en voorzag al in 1634-36 tientallen boeken van de Librije van nieuwe banden en van de befaamde kettingen. Johannes was permanent door boeken omgeven, en hij zal ook de herinnering hebben gekoesterd aan zijn Westfaalse grootvader Albert Lomejer, predikant, maar ook een gretige gast van Duitse vorsten met grote bibliotheken in Celle en Sleeswijk. De bibliotheek zat hem als het ware in het bloed. Hij moet een leergierige veelvraat zijn geweest die zijn ogen goed de kost gaf. In 1669, 33 jaar oud, publiceerde hij een uniek boek: *De Bibliothecis*, waar hij acht jaar eerder al aan begonnen was, toen hij als vijfentwintigjarige net zijn studie in Deventer, Utrecht en Groningen had afgesloten. Elf jaar later, in 1680, verzorgde hij een tweede, aanzienlijk uitgebreide druk, die de standaard is geworden. Ze werd vertaald in het Duits en schandelijk geplagieerd in het Frans, maar een intellectuele krachtpatser en kritische boekenvreter als Pierre Bayle sprak al spoedig lof van Lomejers prestatie.

Titelpagina's van de eerste en tweede uitgave van de De Bibliothecis, Zutphen 1669 (Bibliotheek Vrije Universiteit) en Utrecht 1680 (Koninklijke Bibliotheek), en van de Franse rooafdruk met plagiaat door Le Gallois, Parijs 1680. (Bibliothèque Nationale de France)

Overigens was dit bepaald niet het eerste boek over bibliotheken. Bekende auteurs als Justus Lipsius en Gabriel Naudé waren Lomeijer daarin voorgedaan, en dat erkende hij ook ruiterlijk. Maar volkomen nieuw was zijn poging om een complete opsomming te geven van alle grote Europese bibliotheken (hij spreekt van de 'celebriores bibliothecae'), en van die uit het verleden of buiten de Christenheid. Natuurlijk schoot hij daarin naar onze maatstaven vreselijk tekort. De digitale wereld was er nog niet. Hij moest zijn gegevens moeizaam bij elkaar schrapen uit brieven, historische literatuur, geleerde biografieën, enzovoorts. Hij geeft dat zelf aan voor zijn lijst van bibliotheken in Frankrijk. Hij las wel de *Hollandische Mercurius* om de actualiteit te volgen, maar een check ter plaatse ging zijn mogelijkheden te boven. Als rector en predikant bedroeg zijn jaarsalaris, toeslagen inbegrepen, krap 1000 gulden. Geen wonder dat de uiteinden van de Christenheid, van het Iberisch schiereiland tot Oost-Europa, er wat bekaaid afkomen, die lagen duidelijk buiten zijn blikveld. Zijn boek gaat feitelijk over de

bibliotheken in wat de historici thans wel de *Blue banana* noemen, het grote cultuurgebied dat in de vorm van een kromme banaan van Italië via de Rijn tot de Lage Landen en Engeland loopt, geflankeerd door Frankrijk en Duitsland. Dat is ook het kerngebied van de Europese boekgeschiedenis.

Toch is zijn boek ook nu nog voor ons van belang, want het toont ons wat men wist van openbare of semipublieke bibliotheken in de tweede helft van de zeventiende eeuw in vrijwel heel Europa. Lomeijer probeert duidelijk te maken wat de status van de besproken bibliotheken is: eigendom van de graaf of de hertog, van de stad zelf, de bisschop, het kapittel of de parochiekerk, van de universiteit, of een kloosterorde. Bovendien geeft hij waar mogelijk een aanduiding van de omvang ervan, met het aantal *pulpiti*, lessenaars of lutrijnen. En hij is ook gevoelig voor de herinnering aan verdwenen bibliotheken, als *lieux de mémoire*. Zo laat hij een traan over de in 1586 door het wapengeweld van de soldatesca verbrande bibliotheek van het fraterhuis in Doesburg, op loopafstand van Keppel waar zijn vader even

Boekband met zilverbeslag uit de Librije (Foto: Ron Elsinga, Regionaal Archief Zutphen)

later predikant was.

Lomejer opent zijn lijst met Venetië, waar dan naast de bibliotheken van San Marco en Bessarion en zes parochiebibliotheken nog twintig grote privébibliotheken te vinden zijn. Met bibliotheken in 23 steden is Italië in ieder geval goed voor 40% van de door hem opgesomde boekerijen, en dat lijkt een vrij getrouwe afspiegeling van de bibliotheekhistorische werkelijkheid van zijn tijd. Andere bibliotheekrijke steden zijn Padua (zes), Florence (negen), Napels (zes), Rome (zeven), Parijs (zeven), Londen (vier), Oxford (vier, waaronder de Bodleian Library met meer dan 200.000 banden), Cambridge (vijf), en Gent (vier). Bijna alles wat hij daar opsomt is voor ons nog herkenbaar. In het Duitse rijk komt hij op 22 steden met belangrijke boekerijen, in de zuidelijke Nederlanden op 14, in de noordelijke op 15. De toen al immense bibliotheek van Wolfenbüttel, met 160.000 boeken, die hij mogelijk zelf heeft bezocht, verlost hem tot een lofzang op de vorst. Hij volgt de bibliotheekhistorische actualiteit ook op de voet, want hij weet dat die van Zweibrücken twee jaar eerder door de veroveraar, de woeste Zonnekoning Lodewijk XIV, naar Metz is overgebracht, en dat de beroemde bibliotheek van Greiffenfels in Denemarken op

14 maart 1679 was verbrand, minder dan een jaar voor de publicatie van de tweede, bijgewerkte druk van zijn boek.

Het is verleidelijk om zijn lijsten naast deze studie over historische stadsbibliotheken te leggen. Het leert ons iets over verhouding tussen de toenmalige perceptie en de boekhistorische realiteit. Er blijkt dan maar weinig overlap. In de Zuidelijke Nederlanden staan de drie belangrijkste bibliotheken van Antwerpen op Lomejers lijst: de stadsbibliotheek, en die van de jezuïeten en de franciscanen. In de Noordelijke Nederlanden (maar hij onderscheidt niet echt tussen Noord en Zuid – voor hem is het nog steeds één grote intellectuele ruimte) noemt hij:

- de bibliotheek van Amsterdam, die hij als de stadsbibliotheek bij uitstek beschouwt,
- twee grote privébibliotheken, in het kasteel van Breda (van de Oranjes) en Den Haag,
- de stadsbibliotheken van Deventer (bij het Athenaeum), Middelburg en Tiel,
- die van de universiteiten van Franeker, Groningen, Harderwijk, Leiden en Utrecht, en de scholen van Dordrecht en Leeuwarden,
- en natuurlijk de drie bibliotheken die hij zelf van Zutphen kent: die van de magistraat, van de kerk (de Librije), en van de franciscanen (verwoest in 1572).

De bibliotheek van de Zutphense magistraat, toen kennelijk een semipublieke collectie in het stadhuis, bestond volgens hem vooral uit juridische werken. Dat had hij goed gezien, want de 192 boeken uit die bibliotheek die nu als magistraatscollectie in het Zutphense Stadsarchief worden bewaard, vormen bijna allemaal oude, kostbare en hooggeleerde juridische literatuur, maar zonder veel praktische betekenis voor de Gelderse jurisprudentie. In de zeventiende eeuw werden daar enkele populaire folianten aan toegevoegd,

zoals de werken van Johan de Laet over de Nieuwe Wereld en de West-Indische Compagnie, waarin ook de Zutphense elite al vroeg investeerde, de historiewerken van Bor, Van Reid en Aitzema, en de atlassen van Mercator, Braun & Hogenberg, Blaeu en De Wit die de magistraat kocht of misschien cadeau kreeg. In de ogen van de tijdgenoten was dat de echte stadsbibliotheek. Ze getuigt van het hoge niveau van juridische kennis in de stad, dat we ook zien in de oudste catalogi van de Librije.

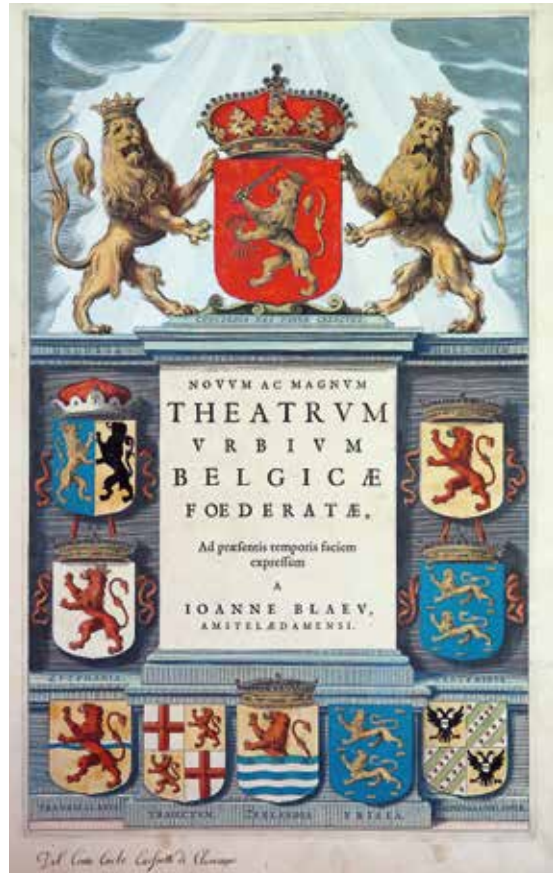
Strikt genomen is in Lomejers lijst nauwelijks sprake van stadsbibliotheeken in eigenlijke zin, en het is ook maar de vraag of die benaming voor de Gouden Eeuw zin heeft. Publiek en privaat liepen nog door elkaar heen. Bibliotheeken werden beheerd door corporaties: de kerk, de magistraat (nog geen overheid in onze publieke zin), een sociëteit of vereniging, of gewoon een rijke amateur, een ambitieuze koopman of een edelman. Die hielden hun collectie vaak liever dicht dan open, en in elk geval was die openheid steeds selectief, *à la tête du client*, soms met de loffelijke bedoeling de boeken voor misbruik of bederf te behoeden, maar niet zelden uit luiheid of gebrek aan interesse – dat zien we ook in de geschiedenis van de Zutphense Librije. Wel kunnen we hiervan leren dat de aandacht voor bibliotheken als centra van cultuur in deze universiteitsloze stad eigenlijk al zo oud is als de Librije zelf. Wellicht mogen we er de les uit trekken dat zo'n bibliotheek in de geschiedenis een soort *multiplier-effect* heeft: ze roept belangstelling voor boeken op, en de bibliothecaris gaat dan weer op jacht naar andere bibliotheken, documenteert ze en draagt er per saldo toe bij dat ze bewaard blijven. Ik vind dat een troostrijke en hoopvolle gedachte. Laten wij allen samen de fysieke bibliotheek redden, om te beginnen natuurlijk op het meest lapidaire niveau: de stadsbibliotheek, die er voor iedereen is.

Én de Librije, die fantastische droombibliotheek... ●

Dit is een ingekorte versie van de lezing die Willem Frijhoff op 3 november 2016 in de St. Walburgiskerk uitsprak.

Meer over Lomejer in:

- Willem Frijhoff, 'Johannes Lomejer (1636-1699) in zijn Zutphense milieu. Een pionier van de boekgeschiedenis en zijn ambities'. In: Bijdragen en mededelingen. Historisch jaarboek voor Gelderland (Arnhem), deel CIII (2012), pp. 125-166.

Titelblad van de Atlas van Joan Blaeu uit magistraatsbibliotheek van Zutphen, met het wapen van het Zutphense kwartier. (foto Ron Elsinga, Regionaal Archief Zutphen)